

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Wie was Dé-Lilah? Een reconstructie van haar leven

Praamstra, O.J.

Citation

Praamstra, O. J. (2022). Wie was Dé-Lilah?: Een reconstructie van haar leven. *Indische Letteren*, 37(2), 51-70. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3485417>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3485417>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Wie was Dé-Lilah?

Een reconstructie van haar leven

OLF PRAAMSTRA

Het is de verdienste van Joop van den Berg dat hij de schrijfster Dé-Lilah in 1996 aan de vergetelheid ontrukkt heeft. In de literatuurgeschiedenis kwam ze niet voor, zelfs niet in de *Oost-Indische spiegel* van Rob Nieuwenhuys.¹ Helemaal onterecht was dat niet, want van haar literaire kwaliteiten moest ze het niet hebben. Ook Van den Berg vond dat ze ‘dweperig en opgewonden’ schreef over achterhaalde thema’s. Maar daar stond tegenover dat ze een beeld schetste van het leven in Nederlands-Indië dat afweek van dat van haar tijdgenoten. Anders dan de overgrote meerderheid van de Indische auteurs had Dé-Lilah een scherp oog voor de duistere kanten van de koloniale samenleving. Als een van de eersten schreef zij over de mishandeling van Javaanse en Chinese koelies en de seksuele uitbuiting van vrouwen op de tabakspantages in Deli. Ook stelde ze het machtsmisbruik en de corruptie van het Nederlandse bestuur in Indië aan de kaak. Als Indo-Europese vrouw, een afkomst waar zij zich in tegenstelling tot veel van haar lotgenoten niet voor schaamde, kende zij de wereld waarover zij schreef van binnenuit. Zij drong door tot in de haarvaten van de in rangen en standen opgesplitste koloniale samenleving. Uit eigen ervaring wist zij hoe de verschillende bevolkingsgroepen in de kolonie met elkaar omgingen. Om die reden verdiende Dé-Lilah een plaats in de geschiedenis van de Indische letteren, en om dat te bereiken wijdde Van den Berg een beknopte studie aan haar leven en werk.²

Van den Berg had succes met zijn poging de schrijfster en haar werk weer voor het voetlicht te brengen. Er werd enthousiast op zijn boekje over haar gereageerd en na hem zouden ook anderen aandacht aan haar besteden.³ Dé-Lilah werd opgenomen in bloemlezingen uit de Indische letteren en er verschenen nieuwe studies over haar.⁴ Alfred Birney wijdde enkele uitgebreide essays aan haar en Vilan van de Loo maakte een deel van haar werk digitaal toegankelijk op de website *Damescompartiment Online*.⁵ Maar van alles wat er na 1996 over haar geschreven is, is een kort genealogisch artikel van Adriaan Intveld uit 2012 van niet meer dan twee bladzijden verreweg het belangrijkste. Hierin werd voor het eerst onthuld wie achter het pseudoniem Dé-Lilah schuilging.⁶ Want hoe verdienstelijk en geslaagd de poging van Van den Berg ook was om Dé-Lilah uit haar graf terug te roepen, hij slingerde daarbij een groot aantal fouten over haar levensloop de wereld in, die een hardnekkig leven zouden leiden.

Publicatie Joop van den Berg.
Particuliere collectie.

Het verhaal van Joop van den Berg

Dé-Lilah was het pseudoniem van Lucy van Renesse. Volgens Van den Berg was zij de Indo-Europese echtgenote van een rijke Deli-planter. Ze was weliswaar moeder van een groot gezin van vijf kinderen, maar werd omringd door bedienden, die haar bijna al het werk uit handen namen. Daardoor had zij tijd genoeg voor haar hobby: schrijven. Van den Berg ontleende deze feiten aan haar werk en met name aan een door haar geschreven reisverhaal, *Mevrouw Klausine Klobben op Java* (1899). Het boek is geschreven door Dé-Lilah op grond van een dagboek dat werd bijgehouden door een zekere Klausine Klobben, in de tekst meestal aangeduid als Sientje, een vrouw die over Java reist. Deze Sientje is de verteller en een alter ego van de auteur. Zij verklaart in het boek dat wat zij over haar reis en zichzelf schrijft, waarheidsgetrouw is. Om die reden leest Van den Berg verschillende passages als autobiografisch, wat samen met gegevens uit haar romans en verhalen en enkele externe bronnen leidt tot de volgende reconstructie van haar leven.

Lucy van Renesse is volgens Van den Berg omstreeks 1850 in Probolinggo (op Oost-Java) geboren uit het huwelijk van een Europese vader en een Javaanse moeder. Over haar moeder is niets bekend, haar vader was na machinist te zijn geweest op de grote vaart

administrateur geworden van een suikeronderneming op Oost-Java. Op jeugdige leeftijd ging Lucy voor haar schoolopleiding naar Nederland en ze keerde rond haar zestiende jaar weer terug naar Indië, waar zij trouwde met een administrateur van een tabaksplantage. Zij verhuisde met hem naar Deli aan de oostkust van Sumatra, waar ze tussen 1897 en 1901 – in krap vijf jaar – vier lijvige romans, een verhalenbundel en een reisboek schreef, samen goed voor ongeveer tweeduizend pagina's. Na 1901 werd er niets meer van of over de schrijfster vernomen.

In het archief van haar uitgever, H. Honig te Utrecht, dat door Iris van Daalen van antiquariaat Acanthus te Utrecht van de ondergang was gered, ontdekte Van den Berg nog enkele onuitgegeven manuscripten.⁷ Hij vermoedt dat Honig geen brood meer zag in nieuwe uitgaven van *Dé-Lilah* en dat zij daarom met schrijven is gestopt. Waarschijnlijk, veronderstelt hij, zal zij 'rijk geworden aan de miljoenen van Deli haar oude dag gesleten hebben in een kapitale villa in Den Haag, Arnhem of het Gooi.'⁸

Darja de Wever was in 2003 de eerste die vraagtekens zette bij het levensverhaal zoals dat door Van den Berg geschetst werd. Kon je de auteur en het personage Klausine Klobben uit het reisverhaal wel aan elkaar gelijkstellen? Uit een serie artikelen die vanaf 1900 in *De Echo*, *Weekblad voor dames in Indië* waren verschenen, viel op te maken dat *Dé-Lilah* rond die tijd een taleninstituut in Tokio, Japan, leidde. Er moest, concludeerde zij, nog heel wat onderzoek worden verricht voor 'het mysterie *Dé-Lilah*' was opgelost.⁹

Toch zou ook na deze kritiek van De Wever en zelfs na het artikel van Intveld het verhaal van Joop van den Berg nog voor waar worden aangenomen.¹⁰ Dankzij Intveld weten we dat de meisjesnaam van Lucy van Renesse Johnston was en ook hoe haar vader en kinderen heetten. Met behulp van een groot aantal krantenberichten die via Delpher toegankelijk zijn, de gedigitaliseerde *Almanakken*, *Naamlijsten* en *Adresboeken* van Nederlands-Indië en enkele genealogische websites, is het mogelijk om haar leven nu een stuk nauwkeuriger en gedetailleerder in beeld te brengen.

Geboorte en jeugd van Lucy Johnston

Lucy Johnston werd geboren op 6 april 1862 in Grisse (Gresik), een voorstad van Soerabaja.¹¹ De naam van haar moeder is niet bekend; zij zal een inheemse of Indo-Europese vrouw geweest zijn, met wie haar vader ongehuwd samenwoonde. Haar vader was John Johnston. Volgens sommige bronnen kwam hij op 8 augustus 1843 in Batavia ter wereld als zoon van de arts William Woods Johnston (1813-1883).¹² Deze William was een Schot, geboren in Edinburg.¹³ Wanneer hij in Indië is aangekomen, is niet bekend; de eerste keer dat zijn naam in de *Almanak en naamregister van Nederlandsch-Indië* voorkomt, is in 1844. Uit krantenberichten blijkt dat hij tot eind 1857 praktijk hield in Batavia en woonde aan de 'zuidzijde' van het Koningsplein, in een huis met een 'ruime tuin en stalling voor 16 paarden en goed voorzien van bedienden'. Op 26 januari 1858 verliet hij de kolonie.¹⁴

Roode Brug te Soerabaja, foto Woodbury & Page vóór 1880. Collectie UB Leiden/KITLV.

Vader John Johnston heeft – waar is niet bekend – een opleiding gevolgd tot werktuigbouwkundige. In november 1859 komt zijn naam voor de eerste keer voor in de *Java-Bode* als een van de vertrekkende passagiers van Batavia naar Soerabaja. Bij zijn naam wordt vermeld dat hij ingenieur is. Als hij in 1843 geboren is, is dat onwaarschijnlijk, omdat hij dan pas zestien jaar oud zou zijn.¹⁵ Waarschijnlijker is dat hij in 1833 in Rembang geboren is, want als hij in 1894 overlijdt, is hij volgens de Burgerlijke Stand van Soerabaja zestig jaar.¹⁶ In dat geval zou hij in november 1859 zesentwintig jaar zijn geweest, een leeftijd die beter past bij een afgestudeerd ingenieur. Want het beroep klopt: in 1870 wordt hij als ‘werktuigkundige’ benoemd tot lid van het thans nog steeds bestaande Koninklijk Instituut van Ingenieurs.¹⁷

Onduidelijk is wat Johnston tussen 1859 en 1865 heeft gedaan. Uit berichten over vertrekkende en aankomende passagiers blijkt dat hij af en toe tussen Batavia en Soerabaja reist en soms ook verder naar Singapore.¹⁸ In 1862 woont hij in Grisee, waar zijn dochter Lucy geboren wordt. Doordat hij aangifte doet van haar geboorte, krijgt zij de status van Europese.¹⁹ In 1864 wordt het huis waar hij dan woont, te huur gezet en vertrekt hij naar Pasoeroean, waar hij de ‘Constructie Winkel Bromo’ opent. In een advertentie, die verschillende keren in diverse kranten wordt herhaald, maakt hij suikerfabrikanten erop attent dat zijn bedrijf machines voor de suikerindustrie kan maken, repareren en indien nodig ook in Europa bestellen.²⁰

Advertentie in de Java-Bode van
22 april 1865.

Aan Heeren **Suikerfabriekanten** en andere belangstellenden wordt bekend gemaakt dat de

Constructie-Winkel Bromo
te **Passoeroean,**

volledig ingerigt tot het maken en repareren van **Machineriën**, zoowel aan den **Landbouw** als aan andere vakken behoorende, hare werkzaamheden hervat heeft. Alle bestellingen, zoowel hier als in Europa, zullen met naauwkeurigheid binnen de daarvoor vast te stellen termijnen uitgevoerd worden.

De Directeur,
J. JOHNSTON.

PASSOEROEAN, April 1865. (1953)

Op 10 mei 1867 – Lucy is dan vijf – trouwt haar vader in Pasoeroean met een Nederlandse vrouw, Wilhelmina Louisa van Vollenhoven. Vrijwel meteen na het huwelijk verkoopt Johnston zijn zaak in Pasoeroean en vestigt zich met zijn gezin in Cheribon, waar hij zijn werk als werktuigbouwkundige voortzet.²¹ Het roept de vraag op of dit het moment was waarop hij de moeder van Lucy teruggestuurd heeft naar de kampong.

Het huwelijk met Wilhelmina van Vollenhoven is van korte duur. Nadat zij in september is bevallen van een doodgeboren kind, sukkelt ze met haar gezondheid. In 1872 verhuizen ze naar Soerabaja, waar Wilhelmina op 19 november 1872 ‘na lang en smartelijk lijden’ overlijdt.²² Een jaar later, op 24 december 1873, trouwt Johnston opnieuw, nu met Sara Antonia Witzenrath.²³ Niet lang hierna is in Soerabaja de firma Myrtle Johnston & Co. opgericht, maar het valt niet met zekerheid uit te maken of ‘onze’ Johnston hierbij betrokken is. Wel woont hij tot 1879 in Soerabaja. In dat jaar verhuist hij naar Pasoeroean. Het kan zijn dat Johnston vandaaruit zijn werk doet voor de firma Myrtle Johnston & Co, maar hij kan ook iets anders begonnen zijn.²⁴

Als haar vader voor de tweede keer in het huwelijks treedt, is Lucy elf jaar. De kans bestaat dat zij niet lang daarna met haar stiefmoeder naar het buitenland is vertrokken. Op 18 juni 1874 staat namelijk onder de passagiers die van Batavia naar Singapore zijn vertrokken, een mevrouw Johnston met kind.²⁵ Of haar stiefmoeder haar nog verder heeft weggebracht en of zij voor haar schoolopleiding naar Europa is vertrokken, zoals zij zelf in haar romans en verhalen suggereert, heb ik niet kunnen achterhalen. Wel beheerst ze later talen als Frans, Duits en Engels en schrijft zij in een ingezonden brief dat zij een goede opvoeding heeft genoten, waarvoor ze haar ‘voogden’ dankbaar is.²⁶

Getrouwd met een tabakker

Als Lucy de ‘mej. Johnston’ is die genoemd wordt onder de passagiers die in mei 1877 van Batavia naar Soerabaja vertrekken, dan zou zij bijna drie jaar – van haar twaalfde tot haar vijftiende – van huis geweest zijn, wat heel goed mogelijk is als zij in Nederland onderwijs heeft gevolgd.²⁷ Haar volledige naam duikt vier jaar later weer op als zij, negentien jaar oud, op 2 juli 1881 met Ernest Jean Baptist van Renesse in het huwelijk treedt. Hij is in 1860 geboren in Den Haag als zoon van een apotheker en komt voor het eerst voor in de *Naamlijst van Europese inwoners* uit 1879. Hij woont dan in Kediri.²⁸ Een jaar later wordt zijn broer, dr. J.J. van Renesse (1844-1888) leraar scheikunde en ‘natuurlijke historie’ (biologie) aan de HBS in Soerabaja.²⁹ Misschien hebben Lucy en Ernest elkaar in Soerabaja via hem leren kennen. In 1881 – het jaar van hun huwelijk – woont Ernest in Probolinggo. Maar Lucy en hij trouwen in Loemadjang, veertig kilometer ten zuiden van Probolinggo.³⁰ Waarom ze in Loemadjang trouwen is onduidelijk, ook Lucy’s vader en stiefmoeder wonen er niet; die wonen in Bangil, niet ver van Pasoeroean.³¹ Zijn zij er wel bij geweest? Opmerkelijk is bovendien dat in dezelfde *Naamlijst* wordt vermeld dat in Loemadjang op 23 april 1881, drie weken na hun huwelijk, een zekere Arthur Lucien Raoul van Renesse door zijn vader wordt ‘erkend’.³² Had Ernest een voorkind? Hoogstwaarschijnlijk was dat het geval. Als Ernest in 1899 overlijdt, betuigt ‘Lucien van Renesse’ zijn ‘welgemeende dank [...] voor de belangstelling ondervonden bij het overlijden en bij de begrafenis van mijn geliefden vader’.³³ Deze Lucien is naar alle waarschijnlijkheid opgenomen in het gezin van de pasgehuwden en meeverhuisd naar Deli, waar Ernest werk vond op een tabaksplantage. Als plaats en tijdstip van Luciens geboorte wordt later in registers van de Burgerlijke Stand opgegeven: Medan 23 april 1881.

Ernest treedt in dienst van de NV Tabak-Maatschappij ‘Sakoeda’, een van de kleinere maatschappijen in Deli en woont met zijn gezin op een plantage in Langkat, ongeveer veertig kilometer ten westen van Medan, in de bush.³⁴ Hier krijgen Lucy en hij kort na elkaar drie kinderen, waarvan er een binnen een jaar overlijdt.³⁵ Een paar jaar later vindt Ernest een nieuwe werkgever in de British Deli & Langkat Tobacco op de plantage Lingga, ook in Langkat, maar ongeveer twintig kilometer zuidelijker.³⁶ Het veranderen van werkgever zou een eerste aanwijzing kunnen zijn dat het met de carrière van Ernest in de tabak niet naar wens gaat. Een kennis van hem zal daarover later opmerken dat Ernest tot het besef kwam dat het niet iedereen gegeven was om binnen korte tijd hoofdadm-

Uetrouwd :
ERNEST JEAN BAPTISTE VAN RENESSE,
 en
LUCY JOHNSTON.
 Loemadjang, 2 Juli. **2407**

Huwelijksadvertentie in het
 Soerabajasch Handelsblad van
 4 juli 1881.

Huis van een assistent op tabaksonderneming Tandem, vermoedelijk in Langkat, circa 1905. Collectie UB Leiden/KITLV.

nistrateur te worden van een tabaksonderneming en veel geld te verdienen. Het was voor hem reden om naar ander werk om te kijken.³⁷ In oktober 1885 laat Ernest de inboedel van zijn woning veilen en verhuist met zijn gezin naar Medan, om daar een hotel te beginnen.³⁸ Zijn oudste kind, Alexander Maximiliaan Waldemar (roepnaam Waldemar), was drie, zijn jongste, Nelly Julie (Julie), een baby en zijn voorkind Lucien vier.³⁹

Beheerder van een hotel in Medan

In 1886 opende Ernest de deuren van het Deli Hotel aan de Serdangweg, dicht bij het spoor (tegenwoordig ter hoogte van de Jl. Prof. HM Yamin 14).⁴⁰ Het was het eerste hotel in Medan voor mensen met een kleine beurs.⁴¹ Vanaf het begin liet Ernest de leiding van het hotel over aan zijn vrouw, terwijl hij zich toelegde op ‘venduties’ (veilingen) en de verkoop van allerhande goederen – van rijtuigen en paarden tot mineraalwater.⁴² Een mede-inwoner van Medan herinnerde zich:

Daar was het, dat ik voor het eerst de kennis maakte met mevrouw Lucy van Renesse, die er den scepter zwaaide als geen andere en er toen nog niet aan dacht, ooit als Delila eene kleine beroemdheid te worden. Veeleer deed ze alles om de goede reputatie van haar hotel hoog te houden, waar ze

ten zeerste in slaagde, want het Deli-hotel kwam in trek bij de kleinere luiden, was meest altijd vol en voorzag in de behoefte van een goedkoop doch proper tehuis en herbergde dus degenen die zich de luxe niet wilden of konden permitteeren in de twee andere 'swell-hotels' te wonen.

Intusschen hield manlief venduties en was eenige jaren de venduhouder zonder concurrentie en dan ook onafscheidelijk aan elke verkooping verbonden.⁴³

Het was werk dat hem lag. Hij had er 'slag van [...] om menschen tot koopen te animeeren op de venduties'. Zijn tijdgenoten omschrijven hem als een vrolijke, joviale man, die altijd bereid was zijn beurs te trekken 'voor minder goed bedeelde landgenooten. Zijn hulpvaardigheid werd steeds geroemd.⁴⁴ Maar in de ruwe plantersleven in Deli maakte Van Renesse ook kennis met wildwest-achtige taferelen. De kranten berichtten dat een woordenwisseling in het hotel met een zekere Nefkens tot een ruzie leidde, waarbij de laatste een revolver trok, die hij op Lucy richtte, die voor haar echtgenoot stond. Zij begon te gillen en met haar de andere aanwezige dames. Nefkens vluchtte naar buiten, loste door de voordeur nog een schot op Van Renesse, maar gelukkig ketste het wapen. Op het hulpgehoop snelde een viertal burens het huis binnen om te helpen, maar in de consternatie zagen zij Van Renesse aan voor de overvaller. Die verzette zich tegen deze nieuwe aanval en had bijna een van de bevrijders aan zijn klewang geregen. De volgende dag deed Van Renesse aangifte bij de officier van justitie, maar of het tot vervolging heeft geleid, is niet bekend.⁴⁵

Serdangweg Medan. Particuliere collectie.

De Witte Sociëteit te Medan, circa 1905. Collectie UB Leiden/KITLV.

Een vrolijker anekdote uit deze jaren is dat “moeder Renesse”, zoals zij in de wandeling genoemd werd, op een groot Bal-masqué als “Kerstboom” een prijs verwierf en haar echtgenoot als Mephisto, na de zooveelste extra-wals van het Kerst-engeltje, met de pas ontvangen prijs – twee groote majolica vazen – van de trappen van de “Witte” [de sociëteit in Medan] rolde.⁴⁶ Lucy en Ernest van Renesse waren bekende personen in Medan, die hard werkten om hun kinderen een goede toekomst te geven.

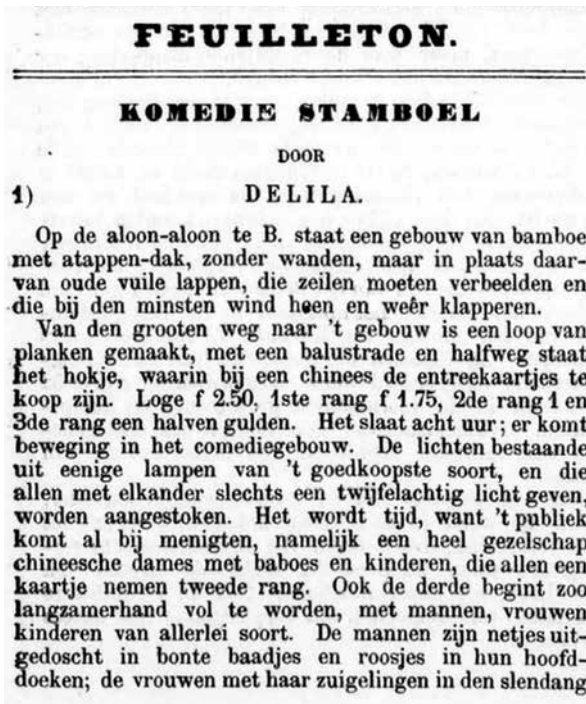
Het is de vraag of Lucy in deze jaren nog contact onderhield met haar vader en stiefmoeder. Het lijkt er niet op. De firma Myrtle Johnston & Co zou tot 1894 in Soerabaja bestaan,⁴⁷ maar John Johnston bracht zijn laatste levensjaren door in Karanganom, in de Vorstenlanden, niet ver van Soerakarta.⁴⁸ Hij is op 17 oktober 1894 na een langdurige ziekte in Soerabaja overleden.⁴⁹ Zijn weduwe, S. Johnston-Witzenrath, plaatste een overlijdensadvertentie voor haar ‘geliefde echtgenoot’, maar de namen van zijn dochter en schoonzoon staan er niet bij; ze hebben evenmin een eigen advertentie geplaatst.⁵⁰ De weduwe heeft haar echtgenoot lang overleefd en is in 1930 of 1931 in Bangil overleden.⁵¹

In Medan kreeg Lucy nog twee kinderen, van wie het eerste, een jongetje, na een paar dagen overleed.⁵² Haar laatste, Lucille Beatrice (roepnaam Lucy), zag in 1888 het levenslicht.⁵³ Het gezin telde toen, het voorkind Lucien meegerekend, vier kinderen, die in de jaren erna allemaal naar Nederland gestuurd werden voor hun schoolopleiding. Ze werden ondergebracht bij een onderwijzer in Utrecht die zijn inkomen aanvulde door een

kosthuis te drijven voor schoolgaande kinderen, waaronder veel jongens en meisjes uit Indië. In 1890 kwam Lucien bij hem in huis. Hij bleef er tot 1897 en keerde na een kort verblijf in Helmond terug naar Medan.⁵⁴ Een jaar na hem arriveerde de oudste zoon, Waldemar, in Utrecht. Hij woonde er tien jaar, totdat hij in 1901 naar Breda verhuisde om een opleiding te volgen aan de Koninklijke Militaire Academie. Na de voltooiing daarvan werd hij officier bij het KNIL.⁵⁵ Ook de beide dochters werden naar Utrecht gestuurd, als eerste Julie, die in 1895 de oversteek van Indië naar Nederland maakte. Zij bracht zes jaar door in Utrecht. Toen ze zestien was, vertrok ze naar Duitsland, maar ook zij zou later terugkeren naar Indië.⁵⁶

Schrijven en reizen

Met nog maar één dochter in huis had Lucy van Renesse meer tijd voor zichzelf, die ze onder andere gebruikte om te schrijven. In 1896 en 1897 publiceerde ze onder het pseudoniem Delila drie verhalen als feuilleton in het *Bataviaasch Nieuwsblad*, die later met negen andere verhalen gebundeld werden in *Een Indisch dozijntje* (1898).⁵⁷ Misschien heeft

Feuilleton door Delila in het
Bataviaasch Nieuwsblad van
9 juli 1897.

de plaatsing van deze verhalen haar gestimuleerd om stof te verzamelen voor een reisverhaal. In ieder geval reisde ze van februari tot juli 1896 vijf maanden lang over Java. Zij genoot toen als schrijfster al enige bekendheid en de *Deli Courant* zag verlangend uit naar haar indrukken.⁵⁸ Maar de lezers zouden nog even geduld moeten hebben, want haar reisverhaal verscheen pas drie jaar later onder de titel *Mevrouw Klausine Klobben op Java* (1899). Toen had ze als romanschrijfster al haar debuut gemaakt.

Terwijl Dé-Lilah, zoals ze zich nu als auteur noemde, haar vleugels uitsloeg, ging het met de zaken van haar echtgenoot minder voorspoedig. Aanvankelijk was het hem voor de wind gegaan, maar na de opening van weer een nieuw hotel in Medan liepen de inkomsten terug, terwijl hij ook als veilinghouder steeds meer concurrentie kreeg. Volgens een tijdgenoot ‘verrezen de vendu-kantoren als paddestoelen uit den grond.’ De ‘vette jaren’ waren voorbij en om in de kosten van zijn huishouden en de opvoeding van zijn kinderen te voorzien, begon hij in 1894 in Belawan, de haven van Medan, een commissiehandel en expeditiekantoor, dat zich belastte met het ontvangen en verzenden van kisten en pakjes van en naar Europa en elders.⁵⁹

De inkomsten uit die handel waren hard nodig, want zijn echtgenote bekommerde zich kennelijk steeds minder om het hotel. In maart en april 1897 was Dé-Lilah weer op reis, dit keer bij de ‘Overburen’, zoals zij het tegenwoordige Maleisië en Singapore noemde. Ook hierover zou zij een reisverhaal schrijven, met opnieuw Klausine Klobben in de hoofdrol, maar dit bleef ongepubliceerd.⁶⁰ In 1898 bracht zij haar laatste en jongste kind, Lucy, naar Utrecht, naar hetzelfde kosthuis als dat van haar andere kinderen.⁶¹ Op 29 juni vertrokken moeder en dochter naar Penang, waar ze overstapten op een boot van een Japanse stoomvaartmaatschappij. Dé-Lilah was enthousiast over deze reis. Penang was vanuit Deli een stuk dichterbij dan Singapore, waar men anders moest overstappen, de prijs voor de overtocht was een stuk lager, de boten waren prachtig, de salon was voorzien van elektrisch licht en het Japanse personeel was ‘goed gedrild, beleefd en voorkomend tegenover de passagiers.’ Ze kon iedereen deze stoomvaartmaatschappij aanbevelen en schreef er een enthousiaste ingezonden brief over aan de *Deli Courant*.⁶²

In Utrecht zag ze haar kinderen weer terug en ontmoette ze ook haar uitgever, H. Honig. In 1897 was haar eerste roman, *Gecompromitteerd*, verschenen bij een uitgever in Arnhem.⁶³ Het boek kende een bescheiden succes: de recensies waren over het algemeen welwillend.⁶⁴ Opvallend is dat die recensies verschenen in Nederlandse tijdschriften; de pers in Indië heeft het boek niet gesignaleerd. Wellicht was de auteur daarom niet tevreden over de uitgever. In elk geval gaf ze haar volgende boeken bij Honig uit, met wie ze via haar kinderen of andere relaties in Utrecht al voor haar komst naar Nederland contact had opgenomen. Hij zou in de daaropvolgende jaren al haar werk uitgeven en ontfermde zich ook over de in Arnhem uitgegeven roman.⁶⁵ Kort op elkaar liet hij de verhalenbundel *Een Indisch dozijntje* (1898), de roman *Hans Tongka's carrière* (1898), het reisverhaal *Mevrouw Klausine Klobben op Java* (1899) en de romans *B.B. Kongsie* (1900) en *Madame Caprice* (1901) het licht zien.

Terwijl Dé-Lilah in Nederland was, bereikte haar het bericht dat Ernest op 11 januari 1899 na een ziekbed van enkele dagen in het Civiel Hospitaal in Medan was overleden.⁶⁶ Ze zal de eerste boot naar Indië genomen hebben, want op 4 maart kwam ze vanuit Singapore in Deli aan.⁶⁷ Dé-Lilah ging voortvarend te werk. Ze diende een klacht in tegen het hospitaal in Medan – de klacht werd een paar maanden later ongegrond verklaard – en ze maakte haast met de afwikkeling van de nalatenschap.⁶⁸ Op 15 maart werd de inboedel van het pand aan de Serdangweg geveild.⁶⁹ Omdat de finale afrekening pas in juni plaatsvond, moest ze voorlopig nog in de buurt blijven.⁷⁰ Ze gebruikte die wachttijd voor een reis naar het Tobameer, samen met A.P. van Wely, een hoge functionaris van de Deli Spoorweg Maatschappij, die ook aan de Serdangweg woonde. Volgens de krant was Dé-Lilah op zoek naar kopij voor een nieuw feuilleton.⁷¹ In juni verscheen het verslag van haar reis in tien afleveringen in *De Sumatra Post*.⁷²

Een onafhankelijke vrouw

Na de dood van Ernest moet Dé-Lilah in haar eigen onderhoud voorzien. Ze houdt natuurlijk geld over aan de verkoop van de inboedel, maar het huis aan de Serdangweg is een huurpand. Twee jaar later zal er een kleuterschool in gevestigd worden.⁷³ Ook ontvangt ze honorarium voor haar werk dat in Utrecht wordt uitgegeven, maar veel is het niet: het gaat om niet meer dan honderd gulden per titel (en vijftig voor de verhalenbundel).⁷⁴ Ze grijpt daarom elke kans aan om feuilletons voor kranten en weekbladen te schrijven. In augustus publiceert ze een kort feuilleton in de *Deli Courant* over een olifantenjacht op Sumatra.⁷⁵

Eind augustus stapt Dé-Lilah op de boot naar Swatow (Shantou), waar ze een week later aankomt. Het is het begin van een reis naar en door China van twee maanden. Op 17 november is ze terug.⁷⁶ De meeste tijd heeft ze doorgebracht in Hongkong, maar ze maakt ook uitstapjes naar Macao en Kanton (Guangzhou). Een uitgebreid verslag van haar reis verschijnt in 1900 in de *Deli Courant*.⁷⁷ Ook schrijft ze in deze tijd feuilletons voor *De Indische Courant*, maar van die krant is geen enkel exemplaar bewaard gebleven.⁷⁸

Op 16 december 1899 laat ze Deli voorgoed achter zich en vervolgens reist ze via Java naar Japan, waar ze vanaf juni 1900 berichten stuurt naar *De Echo*, *Weekblad voor dames in Indië*, een nieuw tijdschrift dat sinds 1 oktober 1899 verscheen. In januari levert Dé-Lilah haar eerste bijdragen aan het blad – een feuilleton over Medan – en vanaf juni schrijft ze over haar leven in Japan. Daaruit blijkt dat ze, na korte tijd doorgebracht te hebben in Yokohama, in oktober naar Tokio was verhuisd.⁷⁹

Ze heeft het naar haar zin in Japan. Ze vindt het een prachtig land. Het is modern en ze is enthousiast over de mensen en de natuur, terwijl het leven in Tokio veel goedkoper is dan in Europa.⁸⁰ Er wonen niet veel westerlingen en bij haar aankomst hadden ze haar gewaarschuwd: “Langer dan twee maanden zult u het in Japan niet uithouden”, zeide men mij. “Een Europeaan kan nimmer vriendschap sluiten met den Japanner. Altijd

blijft een zekere grens bestaan, de grens tusschen de menschen der “witte” en de menschen der “gele” huid.” Het is haar reuze meegevallen. Het begin is moeilijk geweest, zo moeilijk dat ze er bijna door ziekte onder bezweken is. Maar na een half jaar voelt ze zich er thuis. Ze wordt door de Japanners ‘niet alleen met de grootste achting behandeld, maar ook met hartelijkheid en vriendschap. Onder mijne Japansche vrienden tel ik dichters en schrijvers, schilders en de beroemdste acteurs, en ook in de aristokratische wereld heb ik vrienden gekregen.⁸¹

Ze woont in Tokio in een groot huis, met negen kamers, waarvan ze een paar verhuurt. Op de benedenverdieping begint ze een taleninstituut. Ze geeft tweeëndertig Japanse jongens en meisjes gescheiden les, zoals gebruikelijk in Japan, in de vier moderne talen Duits, Engels, Frans en Nederlands. De meesten kiezen voor Duits en Engels, ook voor Frans is er nog behoorlijk wat belangstelling, maar voor Nederlands heeft ze slechts drie leerlingen. Daarnaast zijn er nog twee voor Maleis.⁸² Af en toe maakt ze een uit-

Dé-lilah in Japanse kimono, 1900. Particuliere collectie.

stapje: met de trein naar Kioto bijvoorbeeld. Ze is lovend over de spoorwegen in Japan.⁸³

Ze houdt de lezer van *De Echo* nauwgezet op de hoogte van haar indrukken. Japan inspireert haar ook tot het schrijven van novellen, waarvan ze één in *De Echo* publiceert.⁸⁴ De meeste houdt ze echter in portefeuille en stuurt ze samen met een Japanse roman naar haar uitgever in Utrecht. De novellen legt hij terzijde, maar de roman geeft hij uit, met daarin een foto van Dé-Lilah in een Japanse kimono; het is de enige foto die van haar is overgeleverd.⁸⁵

De roman, *Madame Caprice* (1901), speelt zich voor een groot deel af in Japan; de lezer van de stukken van Dé-Lilah in *De Echo* herkent er veel in. De heldin van het boek is een Japans-Amerikaanse die in Japan, na twee ongelukkige huwelijken, eindelijk de liefde van haar leven terugvindt, een Amerikaan die ze op haar zestiende had leren kennen. Het is een draak van een boek, dat erbij gewonnen zou hebben als het de helft korter was geweest. De uitgever liet het manuscript van de roman redigeren door de voormalige Indische journalist Eduard Leopold August van den Gheijn jr. (1837-1911). Die had zich na zijn terugkomst in Nederland als ‘literator’ in Amsterdam gevestigd en deed wel vaker redigeer- en vertaalwerk voor Honig.⁸⁶ Van den Gheijn maakte in de marge van het manuscript de ene na de andere schampere opmerking over de inhoud en de stijl van de roman. Hij liet zich er zo negatief over uit dat het bijna een wonder is dat Honig het werk nog heeft uitgegeven.⁸⁷ Ook de twee recensies die ik heb kunnen vinden, in *De Locomotief* en de *Deli Courant*, waren vernietigend.⁸⁸ Hoewel Honig nog ruim driehonderd gulden aan de uitgave verdiende, zag hij ervan af om hierna nog ander werk van Dé-Lilah uit te geven. Deze laatste roman leverde Dé-Lilah weer het vaste honorarium van honderd gulden op; de redacteur kreeg hetzelfde bedrag.⁸⁹

De laatste jaren

Een nieuwe uitgever vond Dé-Lilah niet, maar het betekende niet het einde van haar carrière als schrijver: ze publiceerde ook hierna nog regelmatig in dag- en weekbladen. Tot 1902 werkte ze mee aan *De Echo*, daarna schreef ze van 1902 tot 1906 ‘Brieven uit Japan’ voor de *Soerabaja Courant* en de voortzetting van dat blad na 1905, de *Nieuwe Soerabaja Courant*.⁹⁰ Ze bleef tot 1906 in Japan wonen, maar het taleninstituut in Tokio was geen lang leven beschoren. Na een jaar verhuisde ze naar Osaka en vandaar, weer een jaar later, naar Kobe. Ze doorkruiste in deze jaren Japan van noord naar zuid, van Hokkaido tot Nagasaki, en bezocht vanuit die laatste plaats ook Shanghai.⁹¹ Pas in juli 1906 ging ze weer eens naar Indië, op familiebezoek.⁹² In maart was haar oudste zoon, Waldemar, de officier in het Indische leger, in Batavia in het huwelijk getreden.⁹³ Ze was te laat voor de plechtigheid zelf, maar ze zal het nieuwe paar ongetwijfeld in persoon hebben willen feliciteren. Eind augustus stapte ze weer op de boot naar Singapore.⁹⁴

Of ze daarvandaan is doorgereisd naar Japan, is onzeker. De kans is groot dat ze in Singapore ziek is geworden, want op 16 november vertrekken haar zoon en haar jongste

dochter van Batavia naar Singapore, waar hun moeder op sterven ligt.⁹⁵ Ze zijn maar net op tijd: op 18 november 1906 overlijdt Dé-Lilah, vierenveertig jaar oud.⁹⁶ Twee dagen na haar dood keren Waldemar en Lucy terug naar Batavia.⁹⁷

Haar zoon woonde al langer weer in Indië, haar dochter was nog maar kortgeleden teruggekomen uit Europa. Zij had in Utrecht en aan het conservatorium in Keulen zangles gehad en trad in december op in Batavia. Het *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië* vermeldt dat deze Lucy van Renesse een mezzosopraan is en de dochter ‘van de onlangs overleden schrijfster’. Na haar optreden in Batavia vestigde Lucy zich als zanglerares in Soerabaja.⁹⁸

Als een van de weinige kranten wijdt *De Sumatra Post* een kort in memoriam aan Dé-Lilah. Volgens de anonieme auteur ervan zullen veel ‘oud-Deli-menschen’ zich haar en haar hotel nog wel herinneren. Ze deed veel stof opwaaien met ‘haar over Delische toestanden geschreven boeken’. De laatste jaren, weet de krant nog te vertellen, ‘werkte Delila ook eenige malen mee aan Indische dagbladen, o. a. de *N. Soer. Ct.*, en beschreef Japan en China. Sedert den dood harer echtgenoot, die hier in ’98 stierf, heeft deze vrouw zich cordaat door ’t leven geslagen.⁹⁹

Dit in memoriam is aanleiding voor een auteur die schuilgaat achter het pseudoniem Gerrit Goedgewicht, om enkele herinneringen aan haar en haar echtgenoot op te halen. Hij heeft hen beiden goed gekend. Hij roemt haar durf, die haar deed reizen naar ‘plaatsen waar zelfs mannen zelden of nooit een voet gezet hadden, zooals het centrum van Canton, dat zooals men weet niet zonder werkelijk levensgevaar is te bezichtigen.’ Hij vreest dat zij het in haar laatste jaren niet gemakkelijk heeft gehad: ‘ze had een leven achter den rug met weinig “ups” en veel “downs”’, en hij hoopt dat ‘de humor en mannelijke doortastendheid, die haar echter vroeger zoo bijzonder eigen waren, [...] haar wellicht nog bijgebleven zijn en die zullen haar dan zeker het leven nog dragelijk hebben gemaakt.’¹⁰⁰ Hierna treedt de grote stilte in over Dé-Lilah en haar werk, totdat zij in 1996 door Joop van den Berg weer voor het voetlicht wordt gehaald.

Besluit

Van het levensverhaal dat Van den Berg van haar heeft geschetst, blijft na dit onderzoek weinig over. Om haar werk te kunnen waarderen, is kennis van dat leven misschien niet echt nodig. Naar aanleiding van de summiere en betwijfelbare biografische gegevens merkte Alfred Birney, die bewonderend over haar schreef, op: ‘Ikzelf ben nauwelijks geïnteresseerd in Dé-Lilahs echte naam, noch in haar leven, haar komaf uitgezonderd. Voor mij geldt wat ze schreef.’¹⁰¹ Toch kan meer biografische kennis nuttig zijn voor het inzicht in wat iemand schrijft. Dit overzicht maakt in elk geval duidelijk dat Dé-Lilah niet in een soort van ‘schrijfwoede’ – het woord is van Birney – haar romans, verhalen en reisverhalen schreef. Zij publiceerde haar eerste verhalen in 1896 en zou tot het einde van haar leven blijven schrijven, ook al vond ze na 1901 geen Nederlandse uitgever meer.

Dit verslag van haar levensloop brengt ons in elk geval iets dichterbij wie ze was. Door het ontbreken van brieven en gezien de uiterst schaarse persoonlijke herinneringen aan haar, zijn we voor haar denkbeelden, voor wat ze dacht en voelde, aangewezen op haar werk. Veel van haar ervaringen heeft ze verwerkt in haar romans en verhalen. Uit dit levensverhaal blijkt dat Lucy van Renesse-Johnston een reislustige vrouw was die het avontuur niet schuwde. Tegelijkertijd blijkt eruit dat in haar reisverhalen het fictieve aandeel soms groot is: Klausine Klobben kan niet gelijkgesteld worden aan de auteur die schuilgaat achter het pseudoniem Dé-Lilah. Bovendien nodigt dit overzicht uit tot nadere studie van haar werk, waarvan vooral de reisverhalen tot nu toe nog weinig aandacht hebben gekregen. Alleen aan haar reisverhaal over Java is enige aandacht geschonken, maar het onderzoek naar wat ze heeft geschreven over Sumatra, Maleisië, Singapore, China en Japan, moet nog beginnen.

Bibliografie

- [Anoniem], 'Kroniek', in: *Nederland*, dl. 2, 1897a, p. 359-366.
- [Anoniem], 'Oorspronkelijke romans', in: *De Tijdspiegel*, dl. 2, 1897b, p. 445-460.
- [Anoniem], 'Letterkundige kroniek', in: *Tijdschrift voor Neerland's Indië*, tweede nieuwe serie, 1 (1897c), p. 910-913.
- [Anoniem], Kaarten Deli Tabak. Zie <https://edepot.wur.nl/240722>; geraadpleegd op 29 januari 2022.
- Almanak en naamregister van Nederlandsch-Indië voor 1832-1864*. Batavia 1831-1863.
- Berg, Joop van den, "'Beesten, die men muilband en ketting heeft afgenomen". Over koeliemishandeling in Nederlands Indië', in: *Bzzlletin* 23 (1993-1994), 214 (maart), p. 3-16.
- Berg, Joop van den, *Dé-Lilah. Een vergeten schrijfster van ruim 2000 pagina's Indisch proza*. Amsterdam 1996.
- Berg, Joop van den, 'Dé-Lilah. Een vergeten schrijfster van ruim 2000 pagina's Indisch proza', in: *Indische Letteren* 12 (1997), p. 69-78.
- Birney, Alfred, *De dubieuzen. Wat Multatuli, Daum en Couperus ons niet vertelden (en wij niet konden lezen ...)*. Haarlem 2012.
- Birney, Alfred (red.), *Oost-Indische inkt. 400 jaar Indië in de Nederlandse letteren*. Amsterdam/Antwerpen 1998.
- Birney, Alfred, 'Dé-Lilah, uitgeverij Veen heeft nog geld van u tegoed!', in: *Website Literatuurmuseum*, 30 april 2016. Zie <https://literatuurmuseum.nl/artikelen/de-lilah-uitgeverij-veen-heeft-nog-geld-van-u-tegoed>; geraadpleegd op 26 januari 2022.
- Bouwmeester, Nina, 'De koloniale samenleving door de ogen van Dé-Lilah', in: *Indische Letteren* 31 (2016), p. 218-228.
- Dé-Lilah, *Gecompromitteerd*. Arnhem 1897.
- Dé-Lilah, *Een Indisch dozijntje*, dl. 1. Utrecht 1898a.
- Dé-Lilah, *Hans Tongka's carrière*, 2 dln. Utrecht 1898b.
- Dé-Lilah, 'Onder de Rajahs. Ethnologische studie', in: *De Sumatra Post*, 1-12 juni 1899c. Zie voor een door Vilan van de Loo gedigitaliseerde versie van dit feuilleton <http://www.leestrommel.nl>; geraadpleegd op 7 februari 2022.
- Dé-Lilah, 'Olifantenjacht', in: *Deli Courant*, 19 en 23 augustus 1899d.
- Dé-Lilah, *Mevrouw Klausine Klobben op Java*. Utrecht 1899e.

- Dé-Lilah, B.B. Kongsie, roman uit *de Indische ambtenaarswereld*. Utrecht 1900.
- Dé-Lilah, 'Los en vast uit Japan', in: *De Echo, Weekblad voor dames in Indië* 1 (1899-1900), p. 448-489, p. 509-511, p. 534-536; Idem 2 (1900-1901), p. 108-109, p. 128-130, p. 179-180, p. 204-205, p. 253-255, p. 253-255, p. 281-283, p. 309-310 en p. 359-360.
- Dé-Lilah, *Madame Caprice*. Utrecht 1901.
- De-Lilah, 'AHI Sodeska! Japansche Novelle', in: *De Echo, Weekblad voor dames in Indië* 2 (1900-1901), p. 623-624, 635-636, 649-650 en 660-661; Idem 3 (1901-1902), p. 12-13 en 23-24.
- Goedgewicht, Gerrit, 'Uit de club van zessen', in: *De Sumatra Post*, 15 december 1906.
- Hella, 'Nieuwe Romans. Verteld aan De Locomotief. Madame Caprice, door Dé-Lilah, Utrecht, H. Honig', in: *De Locomotief*, 16 april 1902.
- Intveld, Adriaan P, 'Wie was Dé-Lilah? Een genealogische zoektocht naar de herkomst van een vergeten Indische schrijfster', in: *Asal Oesoel* 1 (2012), 1, p. 1-2.
- Jéwé, 'Van alles en nog wat uit Holland', in: *Deli Courant*, 17 april 1902.
- Kleian, F.A., *Nieuw Adresboek van geheel Nederlandsch-Indië 1903-1917*. Batavia 1901-1917.
- Kousbroek, Rudy, 'De eerste Deli-tabaksroman. Zes vergeten romans van de Indische schrijfster Dé-Lilah', in: *NRC/Handelsblad*, 13 september 1996.
- Lieftinck & Zoon, J.H., *De tabaksplantages in onze overzeesche bezittingen en in Britsch-Noord Borneo*. Amsterdam 1902.
- Loo, Vilan van de, 'Dé-Lilah', in: *Damescompartiment Online*. Zie <http://www.damescompartiment.nl/schrijfsters/delilah.html> en http://www.leestrommel.nl/letter_d.html; geraadpleegd op 27 januari 2022.
- Naamlijst der Europese inwoners van Nederlands-Indië en opgaven omtrent hun burgerlijken stand voor het jaar 1865-1902. Batavia 1864-1901.
- Nieuwenhuys, Rob, *Oost-Indische Spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der compagnie tot op heden*. 3^e druk. Amsterdam 1978.
- Pieterse, Evelien, *Sporen van smaragd. Per trein door Nederlands-Indië (1867-1949)*. Zwolle 2017.
- Termorshuizen, Gerard, *Journalisten en heethoofden. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladpers, 1744-1905*. Amsterdam/Leiden 2001.
- Termorshuizen, Gerard, "'Indië is ook in het litterarische eene melkkoe". Indische-Nederlandse letterkunde van de negentiende eeuw', in: Theo D'haen (red.), *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*, dl. 1. Amsterdam 2002, p. 98-132.
- Wever, Darja de (red), *Het is geen kolonie, het is een wereld, vrouwen bereizen en beschrijven Indië, 1852-1912*. Amsterdam 2003.

Noten

- 1 Nieuwenhuys 1978.
- 2 Van den Berg 1996. Een verkorte versie ervan verscheen in *Indische letteren*, zie Van den Berg 1997. Eerder publiceerde Van den Berg over haar roman *Hans Tongka's carrière*, zie Van den Berg 1994.
- 3 Kousbroek 1996; Termorshuizen 2002, p. 121-122.
- 4 Birney 1998, p. 125-134; De Wever 2003, p. 156-174; Bouwmeester 2016, p. 218-228.
- 5 Birney 2012, p. 44-104; Birney 2016; Vilan van de Loo. 'Dé-Lilah', in: *Damescompartiment Online*. Zie <http://www.damescompartiment.nl/schrijfsters/delilah.html> en http://www.leestrommel.nl/letter_d.html; geraadpleegd op 27 januari 2022.

- 6 Intveld 2012.
- 7 Iris van Daalen van antiquariaat Acanthus redde het archief van uitgeverij Honig, dat verspreid en bevuild op een tochtige zolder lag. Zij stelde de boeken, manuscripten en anderen gegevens van deze Utrechtse uitgeverij ter beschikking aan Van den Berg.
- 8 Van den Berg 1996, p. 25 en 41-43; het citaat op p. 43.
- 9 De Wever 2003, p. 156-157.
- 10 Pieterse 2017, p. 89-94; ook in Bouwmeester 2016 zijn nog sporen van het verhaal van Van den Berg aanwezig.
- 11 Almanak 1863, p. 46.
- 12 Almanak 1844, p. 264.
- 13 Zie <https://www.geni.com/people/William-Woods-Johnston/600000024128018919>; geraadpleegd op 4 februari 2022.
- 14 Java-Bode, 19 september en 21 oktober 1857, 27 januari en 12 april 1858.
- 15 Java-Bode, 30 november 1859.
- 16 Almanak 1834, p. 243; De Locomotief, 24 oktober 1894; Soerabaijisch Handelsblad, 20 oktober 1894.
- 17 Java-Bode, 24 oktober 1870; Sumatra Courant, 5 november 1870.
- 18 Zie berichten van vertrekkende en aankomende passagiers in de Java-Bode en De Oostpost tussen 1859 en 1861.
- 19 Almanak 1863, p. 46.
- 20 De Oostpost, 11 april 1865; Java-Bode, 22 april 1865; Bataviaasch Handelsblad, 10 maart 1866; De Locomotief, 9 maart 1866.
- 21 Naamlijst 1868, p. 12; De Locomotief, 29 juli 1867.
- 22 Java-Bode, 6 september 1870; 25 november 1872; Naamlijst 1874, p. 284.
- 23 De Locomotief, 27 december 1873; Naamlijst 1875, p. 199.
- 24 Naamlijst 1879, p. 86 en 109; Naamlijst 1880, p. 113; Bataviaasch Handelsblad, 23 januari 1879.
- 25 Java-Bode, 18 juni 1874.
- 26 Soerabaijisch Handelsblad, 6 februari 1900.
- 27 Bataviaasch Handelsblad, 22 mei 1877.
- 28 Naamlijst 1879, p. 154.
- 29 Java-Bode, 12 december 1879 en 10 april 1880.
- 30 Naamlijst 1882, p. 221; Soerabaijisch Handelsblad, 4 en 7 juli 1881; Bataviaasch Handelsblad, 09 juli 1881; Java-Bode, 8 juli 1881.
- 31 Naamlijst 1883, p. 126.
- 32 Naamlijst 1882, p. 267.
- 33 De Sumatra Post, 17 januari 1899.
- 34 Soerabaijisch Handelsblad, 11 juli 1882; Java-Bode, 25 juli 1882; Lieftinck & Zoon 1902; Kaarten Deli Tabak, zie <https://edepot.wur.nl/240722>; geraadpleegd op 29 januari 2022.
- 35 Soerabaijisch Handelsblad, 11 juli 1882; Java-Bode, 25 juli 1882; Soerabaijisch Handelsblad, 18 juli 1883; Java-Bode, 24 juli 1883; Sumatra Courant, 16 april 1885.
- 36 Lieftinck & Zoon 1902; Kaarten Deli Tabak, zie <https://edepot.wur.nl/240722>; geraadpleegd op 29 januari 2022; Deli Courant, 30 mei 1885.
- 37 Goedgewicht 1906.
- 38 Deli Courant, 24 oktober 1885 en 27 maart 1886.
- 39 De geboortedatum van Waldemar was 28 juni 1882, die van Julie 28 februari 1885. Zie Intveld 2012, p. 2 en Bevolkingsregister Utrecht in open archieven.nl.
- 40 Deli Courant, 23 november 1887.
- 41 Deli Courant, 27 maart 1886.
- 42 Zie advertenties in de Deli Courant, 1 mei 1886 tot 30 december 1898.
- 43 Goedgewicht 1906.
- 44 Sumatra Courant, 1 februari 1899; De Locomotief, 8 februari 1899.
- 45 Deli Courant, 4 december 1889; Java-Bode, 10 december 1889; Bataviaasch Nieuwsblad, 10 en 18 december 1889.
- 46 Goedgewicht 1906.
- 47 Soerabaijisch Handelsblad, 8 oktober 1892; Soerabaijisch Handelsblad, 26 februari 1894.
- 48 Naamlijst 1888-1895. De nieuwe vorstenlanden, 26 oktober en 5 november 1894.
- 49 Naamlijst 1896.
- 50 De Locomotief, 24 oktober 1894.
- 51 Intveld 2012, p. 2.
- 52 Deli Courant, 11 en 14 augustus 1886.
- 53 Deli Courant, 22 februari 1888; Intveld 2012, p. 2.
- 54 Bevolkingsregister Utrecht en Bevolkingsregister Helmond in open archieven.nl.

- 55 Bevolkingsregister Utrecht in open archieven.nl; *Deli Courant*, 24 september 1890; *Utrechtsch Nieuwsblad*, 6 mei 1908.
- 56 Bevolkingsregister Utrecht in open archieven.nl; *Deli Courant*, 10 april 1895; Kleian 1920.
- 57 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 31 maart en 1, 2, 4, 7 en 8 april 1896; *Bataviaasch Nieuwsblad*, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16 en 17 juli 1896; *Bataviaasch Nieuwsblad*, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 29 en 30 januari 1897.
- 58 *Java-Bode*, 29 februari 1896; *Deli Courant*, 9 mei en 20 juni 1896; *Java-Bode*, 30 juni 1896 en *Bataviaasch Nieuwsblad*, 1 juli 1896.
- 59 *Goedgewicht* 1906; *Deli Courant*, 8 en 11 augustus en 14 november 1894.
- 60 Dé-Lilah. Klausine Klobben bij de Overburen. Singapore, Penang en het schiereiland Malacca. Manuscript in bezit van antiquariaat Acanthus in Utrecht. Met dank aan Iris van Daalen.
- 61 Bevolkingsregister Utrecht in open archieven.nl.
- 62 *Deli Courant*, 2 juli 1898.
- 63 Dé-Lilah 1897.
- 64 Cf. [Anoniem] 1897a, p. 362 [359-366]; [Anoniem] 1897b, p. 447-449; [Anoniem] 1897c, p. 910-911 [910-913]; zie ook Noord en Zuid 20 (1897), p. 468-469 voor een verwijzing naar een recensie van Wolfgang in *De Nederlandsche Spectator*, 3 juli 1897 en Van den Berg 1996, p. 20-21.
- 65 *Kasboek*, 1895-1900, in: *Archief Uitgeverij H. Honig*, UBA 273.
- 66 *Deli Courant*, 11 januari 1899; *De Locomotief*, 8 februari 1899.
- 67 *De Sumatra Post*, 7 maart 1899; *Deli Courant*, 4 maart 1899.
- 68 *De Locomotief*, 12 mei 1899.
- 69 *Deli Courant*, 15 maart 1899.
- 70 *Deli Courant*, 21 juni 1899.
- 71 *De Sumatra Post*, 2 mei 1899.
- 72 Dé-Lilah 1899a. Zie voor een door Vilan van de Loo gedigitaliseerde versie van dit feuilleton <http://www.leestrommel.nl>; geraadpleegd op 7 februari 2022.
- 73 *De Sumatra Post*, 4 maart 1901.
- 74 *Kasboek*, 1895-1900 en *Fondsboek* met staat van inkomsten en kosten geboekt per titel, 1901-1907, in: *Archief Uitgeverij H. Honig*, UBA 273.
- 75 Dé-Lilah 1899b.
- 76 *De Sumatra Post*, 4 september 1899 en 20 november 1899.
- 77 *Deli Courant*, 24 januari tot 19 mei 1900.
- 78 *De Sumatra Post*, 24 februari 1900; *Termorshuizen* 2001, p. 603; het *Nieuw Padangsch Handelsblad* drukt van 23 maart tot 11 april een feuilleton van haar over dat eerder in *De Indische Courant* verschenen was.
- 79 Dé-Lilah 1900-1901, p. 108-109. In de lijsten van abonnees die aan de tweede en derde jaargang van *De Echo* zijn toegevoegd, staat Tokio vermeld als haar adres. Zie *De Echo* 2 (1900-1901), p. 639 en vier ongenummerde pagina's bijgevoegd tussen p. 696 en 697 in 3 (1901-1902).
- 80 Dé-Lilah 1900-1901, p. 108-109.
- 81 Dé-Lilah 1900-1901, p. 281-283.
- 82 Dé-Lilah 1900-1901, p. 179-180, 253-255 en 281-283.
- 83 Dé-Lilah 1900-1901, p. 253-255.
- 84 Dé-Lilah 1901-1902.
- 85 In het Archief van Uitgeverij Honig bevond zich in 1996 nog een manuscript met de titel *Kersenbloesems en Chrysanthemums*, door Dé-Lilah. Zie voor een afbeelding van de titelpagina en de inhoudsopgave Van den Berg 1996, p. 40. Waar het manuscript nu is, is niet bekend.
- 86 *Termorshuizen* 2001, p. 217-219 en 305; *Kasboek*, 1895-1900 en *Fondsboek* 1901-1907 in *Archief Uitgeverij H. Honig*, UBA 273.
- 87 Zie Van den Berg 1996, p. 30-34 en het manuscript van *Madame Caprice*, dat in bezit is van antiquariaat Acanthus in Utrecht. Met dank aan Iris van Daalen.
- 88 Hella 1902; Jéwé 1902.
- 89 Van dit werk is de geschiedenis van de uitgeverskosten en -opbrengsten bekend; de oplage was 550, waarvan in het eerste jaar 319 exemplaren werden verkocht. *Fondsboek* 1901-1907, in: *Archief Uitgeverij H. Honig*, UBA 273.
- 90 *Termorshuizen* 2001, p. 235; *De Sumatra Post*, 12 december 1906.
- 91 *Soerabaya Courant*, 24 oktober en 8 december 1902, 29 mei en 8 juni 1903.

- 92 *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 23 juli 1906.
- 93 *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 29 maart 1906.
- 94 *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 25 augustus 1906.
- 95 *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 16 november 1906.
- 96 *Bataviaasch Nieuwsblad*, 23 en 24 november 1906.
- 97 *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 22 november 1906.
- 98 *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 13 december 1906.
- 99 *De Sumatra Post*, 12 december 1906.
- 100 *Goedgewicht* 1906.
- 101 *Birney* 2012, p. 45.

Olf Praamstra (1950) is emeritus hoogleraar Nederlandse literatuur in contact met andere culturen aan de Universiteit Leiden. Hij publiceert op het gebied van de negentiende-eeuwse Nederlandse, de Nederlands-Indische en de Zuid-Afrikaanse Nederlandse letterkunde. In 2007 verscheen *Busken Huet*, een biografie (2007). Met Eep Francken stelde hij een bloemlezing samen uit de Zuid-Afrikaanse Nederlandse literatuur, *Heerengracht, Zuid-Afrika* (2008). Op dit moment werkt hij met Eep Francken aan een geschiedenis van die literatuur.